

Seminar Yad Vashem 28 december 2007 – 5 januari 2008

Onderwijs over de Holocaust

Seminar Yad Vashem 28 december 2007 – 5 januari 2008

Onderwijs over de Holocaust

samengesteld op verzoek van het Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport

drs. Ans Buys

voorzitter ADEF (Algemeen Directeurenoverleg van Educatieve Faculteiten, gelieerd aan de HBO-raad)
en directeur Fontys Lerarenopleiding Tilburg

15 januari 2008

Yad Vashem in Jeruzalem is een instituut dat zich bezighoudt met het eren van de nagedachtenis van de tijdens de Sjoa omgekomen Europese Joden.

Yad Vashem is tevens een onderzoekscentrum dat de catastrofe die als Sjoa of Holocaust de geschiedenis is ingegaan, bestudeert, documenteert en archiveert.

Een derde, uiterst belangrijke en dankbare taak van het instituut is het eren van diegenen die met humanitaire motieven als uitgangspunt hun leven in de waagschaal hebben gesteld om geheel belangeloos Joodse landgenoten te redden.

www.yadvashem.org

Vooraf

Op verzoek van het ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport ben ik van vrijdag 28 december 2007 tot en met zaterdag 5 januari 2008 als waarnemer aanwezig geweest bij een seminar over Holocausteducatie bij Yad Vashem in Jeruzalem. Het seminar was bedoeld voor een groep Nederlandse docenten geschiedenis uit het voortgezet onderwijs.

Het initiatief voor deze studiereis kwam van het CIDI (Centrum Informatie en Documentatie Israël) in samenwerking met de Anne Frank Stichting en het CHGS (Centrum voor Holocaust en Genocide Studies). Het programma werd gesubsidieerd door VWS, CIDI, Stichting Maror, Anne Frank Stichting en CHGS.

Mijn opdracht was om het seminar bij te wonen en op basis van mijn waarnemingen uitspraken te doen over de waarde voor het Nederlandse (geschiedenis)onderwijs.

Eerst volgt een korte beschrijving van de deelnemersgroep, met daarna een chronologische weergave van mijn ervaringen met het programma. Het verslag sluit af met conclusies en aanbevelingen. Ter illustratie heb ik enkele eigen foto's opgenomen.

Ik vond het een voorrecht om bij dit seminar aanwezig te kunnen zijn. Ik hoop de lezer door middel van dit verslag ervan te overtuigen waarom ik heel veel docenten geschiedenis deze bijzondere leerervaring gun.

De deelnemers

De Nederlandse docentengroep bestond uit 29 personen. De groep was heel divers qua sekse, leeftijd en geloofsovertuiging. Ongeveer de helft vrouwen en de helft mannen. De gemiddelde leeftijd schat ik dertig, naast net en bijna afgestudeerde docenten ook ervaren 50-plussers. Het waren voornamelijk docenten geschiedenis.

De diverse geloofsovertuigingen vind ik erg interessant: moslims, joden, katholieken, protestanten, humanisten, atheïsten en ook een Jehova's getuige.

Het seminar

Vrijdag 28 december

We kwamen aan op vrijdagmiddag 28 december. Twee groepsleden werden geruime tijd vastgehouden door autoriteiten op het vliegveld. Beiden van Marokkaanse afkomst. Ook enkele koffers ontbraken. In het hotel maakten we het begin van sabbat mee. Daniel Rozenga, onze begeleider vanuit Yad Vashem, toonde ons in woord en daad de gebruiken die bij de avondmaaltijd horen. Na het diner maakten we een wandeling door een orthodox Joodse wijk. Ik waande me in een filmdecor. Mannen, vrouwen en kinderen waren gekleed volgens de orthodox Joodse traditie. Al snel was voelbaar dat er we als buitenlandse groep niet echt welkom waren. Toen we even stilstonden om naar de uitleg van Daniel te luisteren, maakte een Joodse meneer ons duidelijk dat we snel moesten vertrekken. We verstonden zijn woorden niet, zijn lichaamstaal en zijn intonatie lieten echter aan duidelijkheid niets te wensen over. Een onprettig maar leerzaam begin van onze kennismaking met Jeruzalem.

Zaterdag 29 december

Op deze sabbatdag door Pim de Vries rondgeleid door Jeruzalem. We begonnen op de Olijfberg met een samenvatting van de geschiedenis van de stad. Wandelend via de Hof van Olijven en de Via Dolorosa naar de Klaagmuur. Mooie wandeling

met heldere en interessante toelichting. Na de lunch kon iedereen op eigen gelegenheid de stad verder verkennen. Na bezoek aan de grafkerk gingen we met tien mensen, op uitnodiging van Hadassa Hirschfeld (Interculturele Alliantie), naar een neef van haar vader die in Nederland geboren was, samen met zijn broer Westerbork ontvluchtte en al vanaf 1946 hier woonde. Zijn vrouw is in Israël geboren. Haar ouders waren vanuit Rusland naar Israël geëmigreerd. Onze gesprekspartners hadden elkaar in het leger van Israël ontmoet.

Beiden spraken Nederlands. Ruim twee uur bijna ademloos geluisterd naar hun ervaringen en opvattingen en niet te vergeten genoten van het prachtige uitzicht vanaf hun dakterras op de Klaagmuur.

Na het diner een wat nadere kennismaking in de groep met stellingen die verband hielden met de Holocaust en aan de hand waarvan we onze motivatie en verwachtingen met elkaar deelden. Karen Polak van de Anne Frank Stichting had voor elk van ons een schriftje waarin we gedurende de week onze reflecties konden noteren.

Zondag 30 december

Vandaag begint het seminar in Yad Vashem. Na een korte inleiding door Daniel waarin hij onder andere wijst op de mogelijkheid om in de loop van de week voor 100 dollar lesmateriaal uit te zoeken, starten we met een rondleiding door de school en het immense complex eromheen. Wandelend over het terrein geeft hij een toelichting bij het Park en de

Laan der rechtvaardigen onder de volkeren (waar ook enkele Nederlanders met name genoemd zijn, zoals Frits Philips), bij het Getto van Warschauplein en de Herdenkingsmuur, bij de Veewagen en bij de Herdenkingshal. Ik ben onder de indruk van de grootte van het complex, het mooie uitzicht over Jeruzalem en de bijzondere keuzes van de architectuur van de verschillende monumenten. Er zijn meerdere journalisten, zowel Israëlische als Nederlandse. Er verschijnen artikelen in het *Parool*, in *Trouw* en in *Ha'aretz* (Israëlische krant vergelijkbaar met de NRC). *Ha'aretz* heeft er ook een item van gemaakt voor hun website. <http://www.haaretz.com/hasen/spages/940592.html>. Op maandag 14 januari besteedde EO-radio aandacht aan onze reis.

Voor de middag houdt Shulamit Imber, de pedagogische directeur van Yad Vashem, een inleiding over het concept dat ten grondslag ligt aan deze internationale school voor Holocaust Studies. Het menselijke verhaal staat centraal. Het gezicht van het individu, niet alleen dat van de slachtoffers maar ook dat van de daders en de omstanders. Het gaat erom over hoe je leerlingen/studenten laat zien dat ook Joden mensen waren van hun tijd, niet alleen negentiende-eeuws, maar ook jong en modern. Jongeren van nu moeten zich kunnen spiegelen aan jongeren van toen. Belangrijk is overeenkomsten en niet alleen verschillen te laten opsporen. Het gaat vooral over het leven tijdens de Holocaust en niet alleen over de dood. Het gaat niet alleen over leven in de vernietigingskampen, maar ook over het leven van vóór de oorlog en het leven in de getto's. Het gaat om morele dilemma's van bijvoorbeeld artsen in de kampen die moesten adviseren over wie hoeveel medicijnen kreeg. Daarnaast gaat het om het leven ná de oorlog, over overlevenden die als enigen van hun familie, vriendengroep, klas zijn overgebleven en bijvoorbeeld niemand kunnen bellen als ze ergens voor geslaagd zijn. Het gaat over het verschil tussen 'history and memory'. En het gaat over omstanders en hoe gemakkelijk je van omstander medestander kunt worden. Als docent moet je leerlingen kunnen laten zien wanneer en hoe iemand op zo'n keerpunt komt. Veelal door oog te hebben voor emoties van de ander, door oog te hebben voor het individu en niet alleen voor de groep als geheel: een soldaat die een kind hoort huilen en denkt aan zijn eigen baby. Het leggen van verbanden met recentere genocides zoals in Ruwanda, Cambodja en Darfur hoort eveneens bij Holocausteducatie en dan opnieuw vanuit het menselijk perspectief van daders, slachtoffers en omstanders. De pedagogisch directeur van Yad Vashem zegt tenslotte dat haar organisatie:

- niet alleen wil laten zien hoe de Holocaust plaatsvond, maar vooral ook waarom;
- adviseert om vroeger met lessen/vakoverstijgende projecten over de Holocaust te beginnen (12-13 jaar);
- voorbeelden wil geven van projecten die gaan over hoop en toekomst om te voorkomen dat jonge mensen hulpeloos en mogelijk met schuldgevoelens blijven zitten.

Het was een helder betoog, waardoor je een goed inzicht kreeg in de visie die ten grondslag ligt achter de keuzes die Yad Vashem maakt.

Het middagprogramma begint met een inleiding van Walter Zvi Bachrach, hoogleraar geschiedenis aan de Bar Ilan Universiteit. Samen met zijn broer vluchtte hij uit Westerbork. Zijn betoog gaat over de achtergrond van de Jodenhaat. Hij onderbouwt zijn inleiding met citaten uit toespraken van Hitler met vernietigende uitspraken over Joden zoals dat zij buiten natuurlijke schepsels zijn, nog minder zijn dan beesten. Hitler baseert zich op documenten die vanaf de tijd van

het Christendom zijn verschenen en waarin een onafgebroken lijn van Jodenhaat voorkomt. De historische bronnen die deze hoogleraar citeert, wisselt hij af met persoonlijke herinneringen waardoor zijn betoog ons allen zeer raakt. Niet alleen kampherinneringen komen boven, maar ook gebeurtenissen van na de oorlog. Zo vertelt hij hoe hij in 1945 even terug was in een ziekenhuis in Hilversum waar hij vlak voor de oorlog had gelegen. De hoofdzuster van toen kwam hem met uitgestrekte armen tegemoet roepend: 'Look our little Jesus killer is coming!' waarop hij reageert met de woorden: 'Ik heb die man nooit ontmoet'. Hij zegt dat hij het moeilijk vindt om te spreken voor een gehoor met zoveel christenen zoals wij omdat de basis van de Jodenhaat uit het christendom voortkomt. Hij heeft ook de geschiedenis van het christendom bestudeerd en stelt vragen als: Hoe kan een mens God gedood hebben? Een Jood doodde Christus, dus de Jood was geen mens, maar een duivel 'the devil is Jew'. En voegt daar een herinnering uit het kamp aan toe. Een SS'er vroeg hem toen hij 15 was of hij wist waarom hij in het kamp was en gaf daarop zelf het antwoord: 'Nicht nur weil du Jesus umgebracht hast, weil du ein Unmensch bist'.

Hij benadrukt dat vragen belangrijker zijn dan antwoorden en spreekt zijn ongenoegen uit over geestelijken, zoals rabbijnen die in korte tijd zoveel antwoorden hebben. Dat geldt ook voor christelijke leiders. Die voegen er dan na een tijd aan toe dat ze het anders bedoeld hadden.

Als in de discussie de vraag naar voren komt of er geen andere factoren zijn die geleid hebben tot de immense Jodenhaat, is zijn antwoord dat er natuurlijk meer oorzaken te noemen zijn, maar dat de bron in het christendom ligt. Ook de relatie met de islamitische wereld wordt aan de orde gesteld. Daar is volgens hem geen sprake van antisemitisme, maar van anti-Israëlisme. Op de vraag van Fatima of Joden geen gedeelde verantwoordelijkheid hebben bij het bestrijden van antisemitisme en of ze niet meer zouden moeten assimileren, antwoordt hij dat de vooroordelen over de Joden niet vergelijkbaar zijn met vooroordelen over andere minderheidsgroeperingen.

Zijn inleiding heeft veel emoties losgemaakt, waarover nog lang en heftig wordt doorgepraat. Het is goed dat deze invalshoek vooraan in het programma is opgenomen, zeker bij een seminar voor leraren geschiedenis.

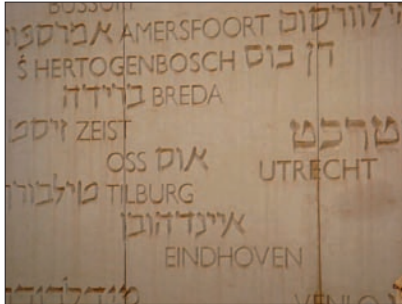
Hierna volgt een forum waarin zowel leden van de groep als vertegenwoordigers van Yad Vashem praten over hoe antisemitisme behandeld kan worden op school. Ik vind de inleidingen van de deelnemers aan de lange kant waardoor er voor discussie weinig tijd resteert. Bovendien blijven ze heel algemeen. Het gaat om begrippen als bewustwording, enig historisch besef en gereedschap om te beïnvloeden. Wellicht speelt ook mee dat de vorige spreker zoveel heeft losgemaakt waardoor het lastig is om ons meteen te concentreren op een didactische invalshoek.

Na dit forum presenteren drie groepsleden een voorbeeld uit hun eigen lespraktijk. Dirk over de Armeense genocide (materiaal wordt ook uitgedeeld), Aafke over de Cambodjaanse genocide en Floortje over de genocide in Ruwanda. Voor de presentaties is de tijd erg krap dus we besluiten er later in de week op terug te komen. Bij de nabespreking is de vraag van de medewerkers van Yad Vashem waarom in alle drie de Nederlandse voorbeelden zoveel aandacht is voor de slachtoffers, omdat in hun ogen ook de daders en de omstanders in beeld moeten komen.

De afsluiting van deze eerste dag is goed gekozen: terug naar de praktijk van de deelnemers aan de hand van recentere voorbeelden uit de geschiedenis.

Maandag 31 december

Deze dag heeft als thema het Joodse leven in Nederland voor de Holocaust en antisemitisme. We beginnen weer met een inleiding van Daniel en gaan daarvoor naar buiten naar de Vallei van de verdwenen gemeenschappen. We wandelen door een monument van uitgehouwen natuurlijke rotsen waarin de namen van ruim 5000 Joodse gemeenschappen zijn gegraveerd die tijdens de Holocaust volledig of bijna volledig verdwenen zijn. Het monument is 1 hectare groot. Daniel leidt

ons naar de rotsen waarin de namen van de verdwenen Nederlandse gemeenschappen zijn uitgehouwen. Mijn oog valt op verschillende Brabantse plaatsen waaronder Tilburg en Den Bosch. Aan de hand van een Groningse Joodse gemeenschap schetst hij de geschiedenis van die gemeenschap en gebruikt daarbij diverse bronnen, waaruit hij aansprekende citaten voorleest. We krijgen ook enkele kopieën aan de

hand waarvan hij de structuur en de cultuur van een Joodse gemeenschap bespreekt. Zittend op deze bijzondere plaats komt de voorbije geschiedenis van de Joden in Nederland heel dichtbij.

Hierna houdt professor Yehuda Bauer een inleiding over Holocaust en Genocides. Hij betoogt dat genocide net zo oud is als de mensheid, maar dat de term van de twintigste eeuw is. Hij gaat in op de complexiteit van de definitie van genocide en benoemt een vijftal aspecten zoals het kidnappen van kinderen. Ook bepleit hij om niet te definiëren, maar te beschrijven. Zijn theoretische opvattingen illustreert hij met diverse voorbeelden. Bij Joodse concentratiekampen werd er een machinerie opgesteld alsof het een nieuw industrieel product was. Hij geeft meerdere voorbeelden van op sprookjes gebaseerde beelden over Joden zoals dat zij kinderbloed van moslimkinderen gebruiken om koekjes van te bakken. En hij sluit af met de constatering dat de Holocaust niet uniek is omdat mensen er verantwoordelijk voor zijn en daarin schuilt het gevaar van herhaling. Ademloos luisterden we naar zijn boeiende betoog.

Na de lunch hebben we de rondleiding door het nieuwe historisch museum van de Holocaust. We krijgen koptelefoons op waardoor we op afstand de toelichting van Daniel kunnen horen. Er zijn negen ondergrondse galerijen waarin voorwerpen, foto's, getuigenverklaringen en audiovisueel materiaal te zien is. Ook hier weer het accent op het persoonlijke verhaal, op overleven in plaats van op sterven. Schokkende en ontroerende beelden en verhalen. Persoonlijk was ik het meest geraakt door de film van een oudere man die vertelde hoe hij als jongen samen met zijn opa doodgeschoten zou worden. Hij viel tussen de stervende en dode mensen. Na uren kroop hij samen met

een leeftijdgenoot uit de kuil. Ook het beeld van de voorlader die de uitgemergelde lijken als dood vee in een kuil duwde, wil maar niet van mijn netvlies. Jammer dat we vanwege het strakke tijdschema niet de rust konden nemen om na het museumbezoek even tot onszelf te komen. De volgende inleider stond al weer klaar.

Dan Michman was de tweede hoogleraar van deze dag. Hij heeft tien jaar in Nederland gewoond, is hoofdhistoricus van Yad Vashem en doet onderzoek naar de Joden in Nederland voor 1940. Zijn volgende boek gaat over het ontstaan van de getto's. Hij presenteerde vooral 'feiten' zoals het aantal Joden in Nederland (160.000 in 1941, incl. de uit Duitsland gevluchte Joden), 80% van die groep leefde al generaties lang in Nederland, 75% van de Nederlandse Joden kwam om door de Holocaust terwijl dat in België bijvoorbeeld 44% was. Ook schetste hij de geschiedenis van de Joden in Nederland die al begon in 1593. Hij sprak over hun economische situatie, over hun taal en over relicten in het huidige Nederlands (Mokum, heitje, bajes, mesjogge), over infrastructuur en cultuur (Herman Heyermans en Israëls), over hun geringe invloed in het openbaar bestuur (pas na 1945 vier Amsterdamse burgemeesters), over de verzuiling, over emancipatie (Aletta Jacobs) over de diamantindustrie en de vakbonden, over het secularisatieproces enzovoort. Maar ook over de Nederlandse samenleving die het de nazi's niet moeilijk maakte. Zo hielpen de identiteitskaarten en de bureaucratie erg mee bij het aanhouden van Joden. Ook de politie en de spoorwegen werkten nergens zo mee als in Nederland. Bovendien waren er veel verklikkers. Hij constateerde een verschil tussen de publieke opinie in 1941 tijdens de Februaristaking en een jaar later bij de deportaties. Toen draaiden de trams zelfs overuren. De Joden hadden op meer hulp van de Nederlanders gerekend. In 1995 bood Beatrix in de Knesset namens Nederland haar verontschuldiging aan. Israël vroeg zich toen nog af waar zij het over had. Jaren na de oorlog is het zicht op de rol van de Nederlanders minder zwart-wit geworden, ook het grijze deel is beter in beeld gekomen. Eerder was ons in het historisch museum van Yad Vashem al opgevallen dat het beeld dat men hier heeft over de rol van Nederland er in de loop der jaren niet positiever op is geworden.

Hoewel deze hoogleraar zich duidelijk minder had voorbereid, heb ik geboeid naar zijn presentatie geluisterd. Hij ging uit van vragen van de groep en schetste een helder beeld over de geschiedenis van de Joden in Nederland. Daar staat tegenover dat voor het merendeel van de groep zijn historische en vooral informatieve verhaal na het bezoek aan het museum geen gelukkige keuze was. Er was op dat moment meer behoefte aan uitwisseling van emoties en indrukken. Terug in het hotel maakten we daar tijd voor en dat was een goede keuze.

Dinsdag 1 januari

We beginnen vandaag anderhalf uur later met het programma omdat het gisteren vanwege de jaarwisseling wat later is geworden. Daniel brengt zelf gebakken oliebollen mee voor bij de koffie en die smaken heerlijk. We starten met een soort tussentijdse evaluatie van het programma waarbij we vragen inventariseren die we graag aan de orde willen stellen zoals:

- Hoe gaan we om met leerlingen die het niet over de Holocaust willen hebben?
- Hoe reageren we op leerlingen die zich schuldig voelen?
- Welke werkvormen kunnen we hanteren en welke beter niet?

De komende dagen zal het accent vooral liggen op het didactische aspect. Daar starten we vandaag mee in de workshop van Noa B. McKayton met de titel: *How was it humanly possible?* Ze gebruikt daarvoor een boek met dezelfde titel. Plenair lezen we passages over het transport naar een concentratiekamp vanuit het perspectief van een bewaker en vanuit het perspectief van een vrouwelijke overlevende. Daarna kreeg elk groepje een vraag ter beantwoording mee. Ons groepje had de vraag: waarom adviseerde de bewaker aan zijn superieuren om in de toekomst water mee te geven voor de Joden. Door

met elkaar te praten over de vragen, kon je je beter inleven in een van de betrokkenen. Ook hier werd weer duidelijk hoe Yad Vashem het menselijke aspect van het overleven benadrukt. De antwoorden werden daarna plenair uitgewisseld. Ik denk dat het (Engelstalige) boek in de bovenbouw van havo/vwo in Nederland goed bruikbaar is.

Na de lunch volgt een inleiding van Na'ama Schick over Auschwitz: 'The final solution and an Anatomy of a Death Camp'. Veel schokkende informatie, de essentie van de Holocaust? Voor sommigen is het te veel. Iemand zegt meer dan vol te zitten met de beelden uit het museum en vraagt of het iets abstracter kan. Een ander vraagt of hij hierdoor een betere leraar wordt. De reactie: 'Nee, maar wel beter geïnformeerd'. Er is een roep om te stoppen met informeren en over te gaan naar het didactiseren.

In de pauze gaat de discussie door. Goed dat Daniel zijn workshop wat inkort en eerst ruimte geeft om stoom af te blazen. Persoonlijk had ik vooral moeite met de wijze van presenteren: zoveel informatie met zoveel stemverheffing gebracht. Ook daardoor haakte ik af.

Het middagprogramma wordt afgesloten met een workshop over het leven in een getto. Daniel laat zien hoe hij met een klas aan de slag gaat en start met algemene vragen als 'Wat is een getto?' en 'Waarom moesten Joden naar een getto?' Daarna stapt hij over op een filmfragment met een kijkopdracht. Hij kiest een stukje uit *Schindlers List* en stelt daarbij vragen als: wat nemen ze mee en naar welke straat gaan ze?

Steeds informatie op metaniveau bijvoorbeeld over films die wel en niet geschikt zijn en over de uitgebreidheid en de beperking van de informatie die je als docent moet geven. Het accent leggen op normale menselijke dingen die kinderen zich kunnen voorstellen. Bijvoorbeeld in een getto moeten er per raam zes personen in een kamer, hoeveel mensen moeten er dan in een kamer met drie ramen, en wat zouden ze overdag doen? Een mooi voorbeeld van een concrete les vond ik.

Na het avondeten is er in het hotel nog een ontmoeting met Danny Rubinstein, correspondent bij *Ha'aretz*. Het gesprek geeft ons meer inzicht in zijn opvattingen over de Palestijnse kwestie. Ik vond het een genoegen om naar hem te luisteren. Zijn brede blik, zijn relativeringsvermogen en zijn begrip voor beide partijen. Hoewel hij niet religieus is, wil ook hij een Joodse staat en hij snapt tevens dat Palestijnen hun land terug willen. Hij denkt dat de prijs die betaald moet worden de Westbank is. Hij gaat ook in op de geschiedenis en hoe (vijands-) beelden in de loop der jaren veranderen. In dat verband spreekt hij over het voorbije Rode Gevaar en over het Marxisme. Hij benoemt de rijkdom van de Arabische Staten en die van Israël (high tech bijvoorbeeld) waardoor het land geen financiële hulp meer nodig heeft van Amerika en Europa, maar wel politieke. Hij wijst op het grote aantal journalisten in Jeruzalem: is nieuws het exportartikel? Hij spreekt over het Holy Land van zowel Moslims als Christenen. Over de Holocaust die midden in de Christelijke wereld plaats vond. Over de problemen van Hamas in enkele Arabische landen en over de bijzondere positie van Turkije en Marokko. Ook de risicovolle houding die Israël aanneemt bij incidenten met Moslims elders in de wereld want hij vindt het naïef om kritiek van westerse landen op moslims pro Israël te duiden. Zijn ideaal voor Jeruzalem is een situatie als in Brussel: een open stad met wijken voor zowel Palestijnen als Joden.

Woensdag 2 januari

Daniel opent met informatie over de parlementariër die we vanmiddag in de Knesset gaan ontmoeten. Tevens wijst hij op mogelijkheden om via Internet gegevens te verzamelen over Joodse gemeenschappen in Nederland. Ik ben steeds weer positief verbaasd over de bevolgen manier waarop Daniel zijn verantwoordelijkheid voor ons seminar vorm geeft. Alle vragen van deelnemers worden beantwoord of doorgeleid naar andere medewerkers van Yad Vashem. We kijken ook nog even terug op het gesprek van gisteravond. Iedereen was daar enthousiast over. Verder spreken we af dat degenen die zich tijdens het programma emotioneel geraakt voelen, zich even terugtrekken. We kijken vervolgens naar het programma voor het resterende deel van de week, vandaag zijn we immers halverwege. Er worden afspraken gemaakt voor vrijdagmiddag en zaterdag. We besluiten om onderdelen die in Nederland tijdens terugkombijeenkomsten besproken kunnen worden te verschuiven. Een voorbeeld daarvan is de discussie over de inhoud van de lesvoorbeelden over recentere genocide (Armenië, Ruwanda, Cambodja). Ten slotte wordt verteld dat in de loop van de dag een journaliste van *Trouw* zal aansluiten.

Vandaag zijn er vooral didactische workshops. We beginnen met Lea Roshkovsky die ons laat zien hoe we met de tekeningen over Tommy aan de slag kunnen op een school voor voortgezet onderwijs. Lea werkt bij de Israëliëse afdeling van Yad Vashem, ze werkt veel samen met leraren zowel hier als in de scholen. Thema is steeds: how to teach Holocaust. Ze heeft het dan niet over feiten of data. Dat doet ze wel als ze colleges geeft aan de universiteit van Tel Aviv. Voor docenten en leerlingen is vooral het menselijke aspect van de Holocaust van belang.

Ze doet precies voor hoe je het onderwerp wel en niet moet introduceren. Ze vertelt zo beeldend dat we haar allemaal zien staan naast die strenge rector die haar met een grafstem introduceert over het meest zware onderwerp uit de geschiedenis. Zo dus niet. Zij heeft haar stapeltje ansichtkaarten met verschillende 'schilderijtjes' gemaakt door de vader van Tommy. Per groepje van twee krijgen we vier à vijf kaarten die willekeurig gekozen lijken. De opdracht is: maak hier samen een verhaaltje bij. Er ontstaan in onze groep werkelijk prachtige verhaaltjes. Tijdens de presentatie is er een levendige en vrolijke sfeer en dat is precies haar bedoeling. Daarna vertelt ze dat ze haar leerlingen wat meer achtergrond geeft over de echte Tommy. Hij is geboren in Praag en kwam daar in het Joodse getto toen hij nog maar een paar maanden oud was. Ze geeft haar vo-leerlingen vervolgens summiere informatie over concentratiekampen die in alle landen kwamen die door Duitsers bezet werden en over wat ze zich bij een getto voor moeten stellen. Dan komt de tweede groepsopdracht: haal uit het stapeltje kaartjes dat je eerder gekregen hebt er de kaarten

uit waarop je iets ziet van de Holocaust. Die kaarten worden voor de klas bij elkaar op de grond gelegd. Leerlingen moeten hun keuzes motiveren. Op metaniveau licht ze haar bespreking aan ons toe. Zo vraagt ze bij de kaart met de verjaardagstaart met drie kaarsjes niet: 'Hoe zag jouw verjaardagstaart eruit?' want ze wil het leven van de kinderen zelf niet verbinden met de Holocaust. Ze vraagt wel: 'Wat is de meest populaire verjaardagstaart op dit moment?'. Van daar komt ze bij het thema eten in de kampen, in dit geval in Theresiënstadt waar Tommy en zijn ouders waren. Zij konden geen verjaardagstaart bakken voor zijn derde verjaardag en daarom tekende zijn vader er een voor hem. Dan leest ze een passage voor uit een verslag van een overlevende over hoe oudere mensen aan hun eten moesten komen. Voor hen was het nog moeilijker dan voor kinderen. Hierna laat ze leerlingen een stukje noteren over het thema eten. Ook de vraag hoe de vader van Tommy aan tekenmateriaal kon komen, wordt besproken. Ze geeft informatie over de kunstenaars in de kampen, over schilders als de vader van Tommy die overdag propagandamateriaal voor de nazi's moesten maken en 's avonds stiekem materiaal meenamen naar hun barakken om 's nachts het echte kampleven in beeld te brengen. Ze vertelt ook dat die prenten vervolgens uit het kamp gesmokkeld werden en dat de kunstenaars, toen dat ontdekt werd, op transport naar Auschwitz gezet werden. Ze vertelt over hoe het Rode Kruis zich om de tuin liet leiden door de nazi's. En aan de hand van enkele tekeningen gaat ze opnieuw in op de gewone dagelijkse dingen die leerlingen zich kunnen voorstellen. Een mooi voorbeeld vond ik de discussie over privacy naar aanleiding van de tekening van een duimende Tommy in bed met een gordijn ervoor. Aan het einde van het project vertelt ze aan de klas wat de vader van Tommy wilde bereiken met zijn tekeningen:

- dat er iemand zou zijn die samen met Tommy het kamp uit zou komen (zie tekening);
- dat er iemand na de oorlog voor hem zou zorgen;
- dat hij zich voor kon stellen hoe het leven buiten het kamp was;
- dat hij zich het leven in het kamp zou kunnen herinneren.

De vader van Tommy stierf in Auschwitz, maar niet in de gaskamer. Zijn vriend adopteerde Tommy. Hij wist ook waar de tekeningen bewaard waren en hij gaf ze aan Tommy toen die 18 werd. Tommy gaf ze aan Yad Vashem die ze vervolgens uitgaf.

Deze workshop vond ik op alle punten uitmuntend. Het 'teach what you preach' werd prachtig verbeeld: je als leerling in een levendige en actieve werksfeer

inleven in mensen van toen en hun verdriet voelen. En daarnaast de voorbeeldfunctie voor onze doelgroep door er steeds even boven te gaan staan en op metaniveau aan te geven waarom de keuzes voor werkvormen en interventies gemaakt worden. Fantastisch!

De tweede workshop van deze ochtend werd verzorgd door Orit Margalio (ook van Yad Vashem) en had als onderwerp: 'the Israeli Society and the Holocaust'. Ze liet ons eerst een aantal posters zien uit '40-'45. De eerste posters kwamen uit Palestina: hoe keek men daar tegen de oorlog in Europa aan? En aansluitend Europese posters met beelden over de Joden. Een groot contrast: mooie, sterke, stralende en levenslustige mensen in Palestina en ouderwetse, zwakke, hopeloze en uitgeputte Joden in Europa. Helden tegenover slachtoffers. Orit vertoonde ook een filmpje waarop een vrouw, die in 1944 naar Palestina terugkeerde, vertelde dat niemand daar haar verhaal wilde horen. Vanaf 1948 kwamen vele Joden terug en ook zij vonden geen luisterend oor. Waarom niet? Alle aandacht was gericht op de opbouw van de nieuwe staat Israël:

miljoenen dollars werden daarvoor door westerse landen geschonken. Daarnaast leefde in de jonge staat Israël de vraag: waarom de Joden in Europa zich niet wat beter verdedigd hadden tegenover de nazi's. Met behulp van beeldmateriaal schetste ze hoe de publieke opinie over de Holocaust in de loop der jaren in Israël wijzigde. Ik had me nooit gerealiseerd dat het Eichmannproces daar zo'n belangrijke rol in gespeeld had. Dat proces duurde bijna een jaar. Voor het eerst werd namens zes miljoen Joden gesproken en kreeg Israël inzicht in wat er zich tijdens de Holocaust had afgespeeld. Door de oorlogen waarin Israël in de jaren de jaren zestig/zeventig verwickeld raakte, werd de kwetsbaarheid van het Joodse volk opnieuw zichtbaar. Pas begin jaren tachtig werden de eerste lessen over de Holocaust gegeven, half jaren tachtig ging men voor het eerst terug naar de kampen in Polen. Ook de rol van Yad Vashem komt ter sprake, niet alleen de manier waarop seminars zoals dat van ons vorm krijgen, maar ook het belang van het onderzoek dat nog steeds plaatsvindt zeker nu de generatie overlevenden steeds kleiner wordt. Omdat meerderen van onze groep vragen hadden bij de groepen jonge geüniformeerde militairen die we in het museum ontmoetten, vertelt ze over de inhoud van de workshops die ze geeft en waarbij schuldvragen en persoonlijk leiderschap aan de orde komen. Ook de discussie over de politieke boodschap van Yad Vashem vind ik interessant en het verschil tussen het bijbelse Land van Israël en de nieuwe staat Israël. Hoewel ik soms een beetje moe werd van de wijze van presenteren (zeer gedreven, heel hoog tempo en op een toon alsof alles even belangrijk was) vond ik de inhoud interessant en hoorde ik ook van docenten terug dat ze voor hun lessen veel nieuwe informatie hadden opgedaan.

In de middagpauze gaan we naar het kindermemorial. Daniel geeft een korte toelichting alvorens we het memorial in gaan. Kinderen zijn de ergste slachtoffers van de Holocaust omdat ze niet begrepen wat er gebeurde en omdat ze geen kind konden zijn. Buiten staan we stil bij de betekenis van enkele memorialen. Dan lopen we naar beneden, er is geen weg terug. Je komt in een grote donkere ruimte vol ontelbare sterretjes: anderhalf miljoen kinderen. Je waant je in het heelal en dat is de bedoeling van de kunstenaar want het heelal is ook voor volwassenen onbegrijpelijk. Er staan slechts vijf kaarsen die reflecteren in spiegels. De kaarsen verwijzen naar de Joodse traditie om op de sterfdag een kaarsje te branden. Terwijl je door de ruimte loopt, hoor je de namen van de omgekomen slachtoffertjes, hun leeftijd en het land van herkomst. Ik vind dit memorial minstens even indrukwekkend als de hal der namen waar de volwassen slachtoffers herdacht worden.

Na de middag kunnen we kiezen uit twee workshops voor hogere leerjaren van het voortgezet onderwijs: 'Liberation and return to life' verzorgd door Daniel en 'And the story didn't end that way' door zijn collega Hava Baruch. Ik kies voor de laatste. Deze gaat over Duitsland van vóór de Tweede Wereldoorlog. Ze gaat uit van posters met foto's en cartoons waarbij ze getuigenissen laat voorlezen en die fragmenten koppelt aan wat er op de posters te zien is. Een voorbeeld is de foto waarop een bord te zien is waarop staat dat je niet bij Joden moet kopen. Naar aanleiding van de voorgelezen tekst en de poster discussiëren we over de economische boycot. Interessant vond ik ook de discussie over Joden die allang in Duitsland woonden, volledig ingeburgerd waren en graag goede Duitsers wilden zijn, maar die zich door dergelijke maatregelen noodgedwongen gingen afzonderen en bijvoorbeeld hun eigen onderwijs gingen organiseren. Ik vond dat de voorbereiding van deze workshop wat beter had gekund. Er was bijvoorbeeld maar één Engels tekstboek. We hadden er wellicht ook meer

van opgestoken als Hava wat minder aan het woord was geweest en ze ons wat meer vragen had laten stellen. Van de groepsgenoten die de workshop bij Daniel volgden, begreep ik dat die kon wedijveren met de workshop Tommy.

Dan volgt het bezoek aan de Knesset, waar we in gesprek gaan met parlamentslid Ophir Pines Paz. Hij vertelt ons een actuele gebeurtenis waar hij die middag nog over zal praten in het parlement. Iemand heeft zijn Jodenster verkocht aan iemand van de tweede generatie. Er wordt dus geld gemaakt van de Holocaust. Dit kan niet omdat gevoelens van velen hierdoor ernstig gekwetst worden. Daarom heeft hij het initiatief genomen tot een wetsvoorstel dat hij zo meteen zal presenteren in het parlement. Wij vragen of we daar bij mogen zijn. Dat kan. Wat later zien we hem spreken voor een bijna lege zaal. Vanaf de publieke tribune zien we op een digitaal scherm dat de negen wél aanwezige parlementariërs vóór stemmen. Daniel vertelt ons dat dit niet betekent dat het voorstel is aangenomen. Er komen meerdere stemrondes en in de tussenliggende periode zullen partijen de besluitvorming proberen te beïnvloeden. Het gesprek met Ophir Pines Paz duurt wat korter dan gepland vanwege zijn optreden in het parlement. We spreken met hem over de armoedige omstandigheden waarin een aantal overlevenden van de Holocaust in Israël leven. Hij zegt dat het niet de Joden zijn die in concentratiekampen hebben gezeten omdat die een uitkering hebben. Hij vertelt ook over het verzoek van Geert Wilders om met hem te spreken en dat hij dat verzoek heeft afgewezen. Hij is goed op de hoogte van de Nederlandse politieke situatie: 'Niet iedereen die mij support wil geven, hoeft ik te spreken!' We spreken over de politiek in het Midden-Oosten en over de problemen die Israël met Iran heeft. Kortom: een open gesprek waarin we veel onderwerpen even aansneden maar dat wat mij betreft wel wat langer had mogen duren om wat meer diepgang te bereiken.

Na het bezoek aan de Knesset splitste de groep zich. Ik ging mee naar het Science-museum om de expositie 'The peace labyrinth' te bekijken. De tentoonstelling gaat over conflicten, hoe ze ontstaan en hoe ze voorkomen en opgelost kunnen worden. Het is een interactieve tentoonstelling voor zowel Arabische als Israëlische kinderen gericht op verzoening. De tentoonstelling is met medewerking van de Stichting Vredeseducatie in Nederland ontwikkeld. Een van de medewerkers vertelt ons over de achtergrond en de bedoeling van de expositie waar we naar gaan kijken. Er zijn vier aaneengesloten ruimtes waar achtereenvolgens feiten, interpretaties, vooroordelen en keuzes op een interactieve manier worden gepresenteerd. Bij de feiten moeten kinderen bijvoorbeeld aangeven welke hoofddekels christenen, joden en moslims dragen of hoe vaak ze per dag bidden en bij de interpretaties zie je beelden die op het eerste gezicht een betekenis moet geven. Kijk je wat langer dan zie je dat je eerste indruk maar een deel van de werkelijkheid is. Het was een leuke, speelse expositie waarvan ik me voor kan stellen dat die aanslaat bij kinderen. Ook mooi dat de verschillende levensovertuigingen zo samenwerken aan een vreedzamere samenleving.

Donderdag 3 januari

Deze dag draait om het leven na de Holocaust. In de ochtend zullen we in subgroepen spreken met drie overlevenden. Yad Vashem heeft ongeveer 100 overlevenden geschoold om hun verhaal te vertellen. Daniel vertelt in zijn inleiding op dit programmaonderdeel wat de motivatie van betrokkenen is om hun medewerking aan de seminars te verlenen:

- sommigen willen een boodschap doorgeven;
- anderen beschouwen hun verhaal als een testament voor de mensheid;
- het kan ook helpen om hun oorlogstrauma's te verwerken;

De inschatting is dat zeker 50% van de overlevenden nooit over de Holocaust gesproken heeft. Degenen die er wel voor kiezen om hun ervaringen met mensen zoals wij te delen, hebben rondom een bijeenkomst ook regelmatig extra spanningen waardoor ze slecht slapen. Voor Yad Vashem staan deze 'medewerkers' boven de wet. Wanneer ze bijvoorbeeld net voor een bijeenkomst afbellen, is daar alle begrip voor. Ik vind dat Daniel ons uitstekend voorbereidt op het gesprek. Hij wijst bijvoorbeeld ook op opmerkelijk taalgebruik en benadrukt dat het er niet om gaat of de feiten correct zijn, maar dat het gaat om empathie. Doel is de ontmoeting, het verhaal horen en afwegen of je in je eigen lessituatie ook overlevenden uit zou kunnen nodigen en hoe je je daarop moet voorbereiden.

Ik zit in het groepje bij Hanna Pick, de beste vriendin van Anne Frank. In het Achterhuis heet ze Hannelie Goslar. Een vitale, charmante en goedlachse vrouw van rond de tachtig. Ze vertelt over hoe ze met haar ouders van Duitsland naar Engeland verhuisd is en daarna naar Amsterdam aan het Merwedeplein in hetzelfde wooncomplex woonde als Anne. Ze ontmoette Anne en haar moeder voor het eerst bij de kruidenier. Ze gingen samen naar de Montessori kleuterschool waar ze vanaf de eerste dag met elkaar bevriend waren. Ze vertelt over het kattenkwaad dat ze samen uithalen, over het schrijftalent van Anne, over Margot Frank die altijd zo voorbeeldig was en over haar eigen kleine zusje dat geboren werd toen zij al groter was. Ook over haar moeder die stierf bij de bevalling van een volgend kindje. Je merkt dat ze haar verhaal vaker vertelt: chronologisch en de grote lijn goed vasthoudend. De verslechterende situatie voor de Joden, het dragen van de sterren, het oppakken van jonge mensen in de buurt zoals de vriend van Margot, de verhuizing van de familie Frank (naar Zwitserland zo werd verteld). Ze kondigt aan als het verhaal droeviger wordt: uiteindelijk wordt ook haar familie op transport naar Westerbork gezet, over het leven daar en haar eigen keuze om er de toiletten schoon te maken zodat ze vaker naar haar vader kon zwaaien, over haar zorgen voor haar kleine zusje, over de kinderen die vanaf Westerbork naar de vernietigingskampen moesten. Ze liet een boek rouleren waarin haar leven is opgetekend. Ik ga dat zeker lezen want de menselijke verhalen over het dagelijkse leven in het kamp, bijvoorbeeld over hoe vrouwen haar ondanks hun eigen ellende hielpen bij de verzorging van haar zieke zusje, troffen me zeer. Nooit meer zal ik vergeten wat ze vertelde over de ontmoeting met Anne in kamp Bergen Belsen. Naast het kamp waren tenten gezet voor een heel grote groep Joden die van andere kampen naar Bergen Belsen verplaatst waren. Omdat ze geen contact mochten hebben met elkaar, was er een hoge muur geplaatst. Al snel hoorde ze dat er Nederlandse Joden bij waren en raakte ze 's nachts aan de praat met een vrouw aan de andere kant van de muur die haar vertelde dat er meisjes uit Amsterdam bij waren waaronder Anne en Margot Frank. Margot was toen al te zwak om naar de

muur te komen. Anne kon dat nog wel. Ze zagen elkaar niet, maar spraken wel met elkaar. Ze vertelde zo beeldend: ik zag ze staan en hoorde ze snikken ... Een volgende nacht zou ze voor Anne een balletje overgooien met gespaarde etensresten. Dat gebeurde, maar een andere vrouw ving het op en ging ermee vandoor. Anne was hoorbaar woedend. De keer daarop lukte het wel. Ze spraken met elkaar en vertelden over gestorven familieleden zoals haar opa, haar moeder en Anne's moeder. Anne was ervan overtuigd dat haar vader ook omgekomen was en ze vertelde dat ze nooit naar Zwitserland waren verhuisd, maar vanuit hun schuilplaats op transport waren gezet. Pas na de oorlog kwam Hanna erachter dat Otto Frank nog leefde, had Anne dat maar geweten, verzuchtte ze, dan had ze misschien net genoeg moed gehad om te overleven ... Ze sluit haar verhaal af met het verslag over de terugreis samen met haar zieke zusje, over haar ziekenhuisopname in Maastricht, over het weerzien daar met de vader van Anne, over haar tijd in Zwitserland en over haar reis naar Israël, haar gezin haar kleinkinderen en haar werk als verpleegkundige en haar opdracht als overlevende van de Holocaust. Voor mij heeft ze niet alleen Anne maar alle mensen waarover ze vertelde even heel dichtbij gebracht.

We nemen de tijd voor de nabespreking van de gesprekken met de drie overlevenden. Alle drie verrassend bijmoedige en krachtige mensen. Ze hebben de Holocaust een gezicht gegeven. Karen wijst op een uitzending van Klokhuis waarin Hanna geïnterviewd wordt en op een tentoonstelling in Berlijn in het Anne Frank Zentrum over de vader van Hanna die daar als rechter was aangesteld. Groepsleden brengen hun ervaringen in met gastsprekers in de klas. Het blijkt risicovol om opa's en oma's uit te nodigen. Positieve ervaringen zijn er met overlevenden die via kamp Westerbork worden ingezet. Je merkt dat ze goed zijn voorbereid op de rol die ze in de klas hebben. De gesprekken met deze drie mensen hebben erg

veel indruk gemaakt. Het is plezierig dat er aansluitend aan de lunchpauze even ruimte is om individueel te werken. De meesten gaan naar het Learning Center, waar we na een korte toelichting met behulp van de computers stil kunnen staan bij de complexe vragen achter de Holocaust. Vragen als: 'Waar was God bij de Jodenvervolgung?' of 'Hoe konden mensen massamoordenaars worden?' staan er groot geprojecteerd. In filmpjes komen steeds zes mensen aan het woord die op die vragen reflecteren. De reacties van de sprekers in de films waren qua taalgebruik niet eenvoudig. Ik denk dat alleen heel taalvaardige bovenbouwleerlingen begrijpen wat er gezegd wordt. Ik heb geen tijd genomen om het computerprogramma goed te bekijken. Wel viel het op dat de ruimte heel rustgevend is ingericht, dat er zachte muziek wordt gedraaid en dat je er op je gemak kunt gaan zitten. Ons werd verteld dat bezoekers van het Holocaustmuseum daarna dikwijls de stilte van het learning center opzoeken. Ik kan me dat voorstellen.

Ik ben nog even naar het Audiovisuele Center geweest waar veel Joodse leerlingen achter de computer zaten om materiaal te bestuderen. Daarna heb ik de expositie over Vrouwen in de Holocaust bezocht en ben ik nog even door het kunsthistorisch museum gelopen. Ik nam me voor om er terug te gaan. In elk geval naar de prachtige vrouwententoonstelling.

Het middagprogramma startte met een discussie over het gebruik van video-fragmenten waarin overlevenden hun verhaal vertellen. Ik was daar niet bij omdat we met de Nederlandse organisatoren van het seminar bij de directeur, Doron Avram, waren uitgenodigd om feedback te geven op het programma en samenwerkingsmogelijkheden voor de toekomst te bespreken. Hij was erg geïnteresseerd in onze ervaringen. Die waren zonder meer positief behalve dat het programma wel erg vol gepland was. Dit was het eerste seminar voor een Nederlandse groep. Yad Vashem heeft met de meeste ander Europese landen meer ervaring. Er wordt met 20 Europese landen samengewerkt en dit jaar zijn er 42 seminars georganiseerd die meestal 2 weken duren. Er is ook een netwerk van Europese leraren. In november 2008, herdenking Kristalnacht van 70 jaar geleden, is er in Wenen een grote conferentie over de Holocaust. Hij licht de ondersteuningsmogelijkheden van Yad Vashem toe. Ook bij een terugkomst bijeenkomst in Nederland kunnen medewerkers zoals Daniel door Yad Vashem beschikbaar gesteld worden. Hij wijst ook op de digitale projecten.

Ten slotte benadrukt hij dat het van belang is om op korte termijn te horen of er in 2008 (dat jaar loopt van maart 2008 tot maart 2009) opnieuw een Nederlandse groep komt en dat het voor de komst ook handig zou zijn om vanuit Nederland één contactpersoon te hebben. Dat laatste lijkt me vanuit praktische overwegingen ook verstandig, hoewel de samenwerking tussen de participerende Nederlandse instellingen voor de inhoud van het programma meerwaarde heeft en ik bepleit dan ook die te behouden.

De laatste workshop gaat over hoe je omgaat met de ontkenning van de Holocaust.

Shira Hagen van Yad Vashem begint met een aantal vragen zoals: 'Wat is de Holocaust?' en 'Hoe weten we dat?' Ze komt vervolgens met de feiten. Daarna informeert ze ons over onder andere Amerikaanse publicaties die beweren dat de Holocaust nooit of niet op zo'n grote schaal heeft plaatsgevonden en dat ze daarom voor nieuw onderzoek pleiten. Ze geeft aan dat ze studenten/leerlingen zou vragen: 'Wat zou je gaan doen om te bewijzen dat de Holocaust niet heeft bestaan?' Ze gaat daarvoor naar Internet en tikt 'Holocaust denial'. Er verschijnen steeds meer publicaties. Ze laat filmpjes zien waarin mensen als Hadley Smith (head of committee for open debate on the Holocaust) pleiten voor heroverweging van onderzoek. Ze beweren bijvoorbeeld dat gaskamers nooit bestaan hebben en dat slecht 200.000 joden zijn omgekomen. Shira adviseert om bij zulke discussies met feiten op tafel te komen zowel van de kant van de nazi's als van Joodse zijde, bijvoorbeeld met ambtelijke stukken (notulen van vergaderingen waarin tot vernietiging is besloten) en Joodse documenten, zoals het proces Eichmann. Een andere manier is om onderdelen van hun eigen argumentaties onderuit te halen aan de hand van bronnen. Ze gaat ook in op de kenmerken van degenen die de Holocaust ontkennen. We spreken over het gevaar van internet en bepaalde neo-nazi-sites, over parallellen met nine-eleven, over de jurisprudentie in Nederland bij het ontkennen van de Holocaust en over schrijvers als David Irving. Ook het gevaar van extreem rechts en extreem links komt aan de orde en de rol van sommige (oud-)politici, zoals Van Agt.

Al met al een boeiende discussie voorafgegaan door een interessante inleiding die zeker aan opnieuw aan de orde zal komen bij de terugkomdag in Nederland.

Vrijdag 4 januari

Dit is de laatste dag van ons seminar. We starten met enkele mededelingen en afspraken.

- Peter deelt kopieën uit van een recent artikel in Trouw over Jodenhaat en moslimfundamentalisme.
- Daniel vraagt om de evaluatie voor Yad Vashem in te vullen. De organisatoren van het seminar zullen ons in Nederland nog een keer benaderen met specifieke evaluatievragen.
- We maken afspraken voor een terugkombijeenkomst. Wellicht wordt die in het eerste weekend van april georganiseerd van zaterdagavond tot en met zondag. Enkele docenten zullen meewerken aan de voorbereiding.

Dan volgt een korte presentatie van een zestal projecten waarbij een van de groepsleden betrokken is:

- Marlies vertelt hoe ze vanuit haar werk bij de educatieve dienst van Overijssel ondersteuning biedt aan scholen bij het opzetten van projecten over de Tweede Wereldoorlog. Dit gebeurt in het kader van erfgoededucatie en omgevingsonderwijs. Een van de voorbeelden is een onderzoekje dat kinderen van groep zeven doen naar drie Joodse werkkampen. Ze verwijst naar vergelijkbare samenwerkingsmogelijkheden voor scholen in andere provincies.
- Vanuit haar functie van voorzitter bij de Interculturele Alliantie (opgericht door CIDI) geeft Hadassa informatie over het Amerikaanse programma 'The world of difference' waarvan het CIDI voor Nederland de rechten heeft. Het gaat over diversiteit op de zeven gronden van discriminatie. Verschillende scholen hebben het complete trainingsprogramma gevolgd. Dat wil zeggen dat alle betrokkenen in de school getraind zijn: directie, teamleiders, docenten, ouders en leerlingen. Het programma werkt met het 'train de trainer principe' en dat geldt ook voor leerlingen.
- Maria vertelt over hoe Nederland gevolg geeft aan de oproep van Kofi Annan om op 27 januari, de dag dat Auschwitz bevrijd is, de Holocaust te herdenken en ze roept iedereen op om in de eigen regio initiatieven te nemen. In dit verband verwijst ze naar het initiatief van vier studenten van de lerarenopleiding van Fontys Hogescholen die dit jaar op 28 januari in Tilburg een dag organiseren voor alle studenten van de lerarenopleidingen geschiedenis en andere belangstellenden. Ik zeg toe de leden van dit seminar een uitnodiging te sturen.
- Floortje geeft inkijk in een project over antisemitisme dat ze op haar school organiseert voor alle tweedeklassers. Vanuit de leiding kwam pas ondersteuning voor het initiatief nadat de school negatief in de publiciteit was geweest omdat een homofiele leraar was weggepest.
- Karen geeft informatie over ITF, een internationale taskforce die vernieuwende projecten over de Holocaust ondersteunt.

Er nemen 24 landen aan deel en er zijn handreikingen beschikbaar voor docenten waarin ze antwoord kunnen vinden op vragen als: waarom geef ik les over de Holocaust? Het beschikbare materiaal is ook in het Nederlands vertaald. Binnenkort zal ze een beroep doen op deze groep om te reageren op kopij voor brochures die in de maak zijn voor docenten. De ITF werkt met verschillende subgroepen. Een subgroep heet bijvoorbeeld 'Holocaust en andere genociden'.

- Jedida geeft een zeer interessante presentatie getiteld: 'Jehovahs Getuigen onder Nazi-terreur'. Ze zal haar Powerpointpresentatie voor iedereen beschikbaar stellen. Over dit onderwerp is lang niet gesproken. Pas in 1995 hebben Jehova's getuigen de publiciteit gezocht over de vervolging van hun

geloofsgenoten. Er is ook een lespakket ontwikkeld. Maria bevestigt dat het uitstekend lesmateriaal is.

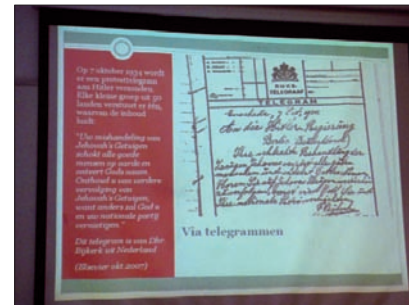
We sluiten het programma af met een gezamenlijke terugblik. Daniel leidt dit gesprek in en vraagt om heel kritisch te zijn zeker omdat dit de eerste Nederlandse groep is en Yad Vashem het programma graag wil verbeteren op basis van onze evaluatiegegevens.

De groep was eensgezind in haar reactie: het was een onvergetelijke en bijzonder leerzame week. Iemand zei: 'Hier ben ik het onderwijs voor in gegaan!' en een ander 'Ik kan hier jaren op teren'. Grote waardering was er voor Daniel: zijn inhoudelijke bijdragen, de coördinerende rol vanuit Yad Vashem en zijn persoonlijke betrokkenheid en inzet. Ook de bijdragen van de andere inleiders en workshopleiders werden nagenoeg allemaal positief gewaardeerd. De workshop Tommy kreeg daarbij de meeste lof toegezwaaid. Er werd waardering uitgesproken voor de Nederlandse kerngroep (Hadassa, Meir, Karen en Maria) en voor de groep zelf en daarbij was een opvallende uitspraak dat er geen sfeer hing van beter weten, niemand wilde zelf scoren. Ook de voorbereidingsgroep en Daniel waren enthousiast over het enthousiasme en de leergierige houding van de groep. Iemand merkte op dat de ontspannen start tijdens de rondleiding door de oude stad beslist heeft bijgedragen aan die prettige werksfeer.

Natuurlijk kwamen er ook suggesties ter verbetering van het seminar:

- Het programma zat wel heel erg vol waardoor er te weinig tijd overbleef voor
 - eigen onderzoek m.b.v. de in Yad Vashem aanwezige bronnen;
 - reflectie op aangrijpende programma-onderdelen.
- Wanneer er meer tijd zou zijn, zou de huidige politieke situatie in Israël meer aandacht kunnen krijgen;
- Een enkeling vond dat de didactische vertaalslag nog wat meer ingeoefend had mogen worden;
- Sommigen pleitten voor een langere voorbereidingstijd in Nederland en/of meer huiswerk vooraf in de vorm van een aanbevolen literatuurlijst.

Daarna kreeg iedereen van Daniel een certificaat uitgereikt en een groepsfoto waarna er nog een uurtje resteerde om individueel keuzes te maken uit de vele mogelijkheden die Yad Vashem te bieden heeft. 's Middags hadden we zelf een excursie georganiseerd naar Betlehem. 's Avonds was er geen gezamenlijk programma meer.

Zaterdag 5 januari

Voor mij de laatste dag in Jeruzalem. Met een deel van de groep zijn we naar de Joodse eredienst geweest in de Nieuwe

Synagoge van Jeruzalem. Onze gids was de 90-jarige Mirjam Bolle, een kennis van Maria, die ons daarna ook bij haar thuis uitnodigde op de koffie. Voor het merendeel van de groep was het de eerste keer dat ze een Joodse gebedsdienst bijwoonde. Mirjam was tijdens die dienst een uitstekende gids en bleek later bij haar thuis ook een perfecte gastvrouw. Ze vertelde over haar rol in de Joodse Raad in Amsterdam en over hoe ze na de oorlog in Israël het leven had opgepakt. Ze gaf ook aan dat zij, in tegenstelling tot haar zus nooit zoveel over haar oorlogservaringen had gesproken. Ik vond het heel mooi om het verblijf in Jeruzalem op deze manier bij Mirjam thuis af te sluiten. Zij sloot de rij van mensen die de Holocaust voor ons dichterbij hadden gebracht.

Conclusies

Onuitwisbare indruk

Ik ben ervan overtuigd namens alle deelnemers te spreken als ik zeg dat dit seminar een onuitwisbare indruk heeft achtergelaten. Leraren geschiedenis hebben niet alleen veel geleerd op inhoudelijk en vakdidactisch terrein, maar hebben vooral kunnen kijken naar de menselijk gezichten achter die meest zwarte bladzijden in de geschiedenis, naar slachtoffers, daders én omstanders. Deze invalshoek heeft aangetoond dat in principe elke mens in een of meer van die rollen terecht kan komen en dat inzicht geeft bijzondere aanknopingspunten om verbindingen te leggen naar de wereld van nu, naar de jongeren waar docenten mee werken.

Werkvormen

Het programma was vanuit verschillende invalshoeken opgezet en de volgorde van de gekozen thema's sloot goed aan bij de Nederlandse docentendoelgroep. De eerste dagen waren de werkvormen wat eenzijdig. We moesten veel luisteren, maar omdat dat niet altijd in het lokaal was, maar ook op andere locaties (bijvoorbeeld buiten of in het museum), was er toch voldoende afwisseling. Tijdens de tweede helft van de week kreeg het didactische aspect een groter accent en waren er meer actieve werkvormen.

Eigen bijdragen

Bij de opzet van het programma was rekening gehouden met eigen bijdragen van deelnemers. De tijd daarvoor was wat te krap bemeten en daarom werd afgesproken om daarop terug te komen in Nederland.

Kwaliteit

De inleiders en de workshopbegeleiders droegen stuk voor stuk bij aan de kwaliteit van het programma. De visie van waaruit Yad Vashem werkt en die bij de start van het seminar zo helder geschetst was door de pedagogisch directeur was zichtbaar in het handelen van alle medewerkers.

Presentatie

Natuurlijk kijken docenten kritisch naar de wijze van presenteren, het is hun vak. Leerstijlen en doceerstijlen verschillen en sommigen meenden zelfs bij enkele presentaties een typisch Israëliische doceerstijl te herkennen. Het overall beeld was meer dan positief en er waren minstens drie hoogtepunten: de gesprekken met de overlevenden, het bezoek aan het Holocaustmuseum en de workshop Tommy.

Rol Daniel

Veel waardering was er voor wijze waarop Daniel invulling gaf aan zijn rol. Dat gold voor zijn inhoudelijke bijdragen maar niet minder voor zijn verantwoordelijkheid voor de organisatie vanuit Yad Vashem en niet in de laatste plaats voor zijn zichtbare persoonlijke betrokkenheid.

Het royale gebaar alle deelnemers voor 100 dollar lesmateriaal (posters, boeken, kaarten) te laten uitzoeken, werd zeer gewaardeerd en zal zeker bijdragen aan de persoonlijke vertaling van het geleerde in de eigen schoolsituatie.

Media-aandacht

De aandacht die er was van de Nederlandse pers (EO-radio, Trouw en Parool) en de afspraken die gemaakt zijn voor verslaggeving door de groep zelf en voor artikelen in diverse onderwijsbladen zullen ervoor zorgen dat het gedachtegoed van Yad Vashem een breder (onderwijs)publiek bereikt.

Overladenheid

De belangrijkste kritiek op het programma was de overladenheid, waardoor er amper ruimte en tijd overbleef voor persoonlijke reflecties en voor eigen onderzoek binnen Yad Vashem. Dat laatste was extra jammer omdat de locatie zoveel bronnen in huis heeft.

Aanbevelingen

- 1 Geef meer docenten geschiedenis (en maatschappijleer) de kans om bij Yad Vashem een seminar over de Holocaust te volgen.
- 2 Handhaaf heterogeen samengestelde groepen, zij geven een extra dimensie aan de discussies.
- 3 Neem wat meer tijd voor het seminar in Jeruzalem. Mijn voorstel is twee weken waardoor er niet alleen tijd resteert voor reflectie en onderzoek maar ook voor discussies over de huidige politieke situatie in het Midden Oosten, voor workshops over religie, voor vragen over hoe de lessen over de Holocaust aan volgende generaties kunnen worden doorgegeven en voor kennismaking met de omgeving van Yad Vashem.
- 4 Handhaaf de participerende partners bij de voorbereiding, maar benoem één hoofdaannemer die ook als contactpersoon naar Yad Vashem functioneert.
- 5 Geef de hoofdaannemer de opdracht om een onderscheid te maken in de logistieke en de inhoudelijke voorbereiding.
- 6 Neem in de voorbereiding naast de inhoud van het seminar bij Yad Vashem ook op:
 - de inhoudelijke voorbereiding met de deelnemers in Nederland;
 - de terugkombijeenkomsten in Nederland.
- 7 Voeg aan de voorbereidingsgroep enkele docenten uit de voorafgaande groep toe.

Samengesteld op verzoek van
het Ministerie van Volksgezondheid,
Welzijn en Sport

drs. Ans Buys

januari 2008
